

Зборник радова конференције “Развој астрономије код Срба IV”
Београд 22-26. април 2006,
уредник М. С. Димитријевић
Публ. Астр. друш. “Руђер Бошковић” бр. 7, 2007, 511-526

ВРЕМЕ-ПРОСТОР У КЊИЖЕВНОСТИ И УМЕТНОСТИ

МИЛИВОЈ АНЂЕЛКОВИЋ

Београд, Србија
e-mail: amika@vera.net

Резиме. У раду се разматра време и његови различити облици и појаве у књижевности и уметности.

Претходно питање које се мора поставити гласи: колико је оправдано да време и простор, те основне категорије физике и филозофије, тражимо у стваралаштву? Зар подела на науку и уметност није то већ определила?

Одговор би могао да гласи да је једна од традиционалних подела уметности на просторне (ликовне) и временске (књижевност и музика). Време и простор су предуслови и основне форме материје и бића, па самим тим они делују/постоје у свим људским делатностима, па и у уметничко - креативним виђењима човека, света и живота.

ПОВЕЗАНОСТ УМЕТНОСТИ И НАУКЕ

Сам Алберт Ајнштајн, творац савремене физике, дао је више изјава које оправдавају овакав приступ: да је он научник- филозоф, да би могао Теорију релативности да одсвира на виолини, да је атомска теорија Нилса Бора дело “највеће музикалности” и “Све религије, науке и уметности су гране једног дрвета” (Леополд Инфелд: “Алберт Ајнштајн”, Нолит, 1979). То је подударно са познатим ставом Јунга да је све у космосу и човеку као микрокосмосу повезано невидљивим нитима. У есеју “Свет како га видим” Ајнштајн 1929. године пише: “Најлепша ствар коју можемо да доживимо јесте тајанственост. Она је извор свих истинских уметности и науке... Тај поглед у мистерију живота, макар везан и са страхом, уздигао је исто тако религију... Оно што је непроницљиво за нас стварно постоји, манифестујући се као највиша мудрост и најзрачнија лепота...”

Да то нису усамљена или новија мишљења доказује Јоханес Кеплер, велики космолог и астроном, године 1619. у делу на латинском језику “*Harmonicis mundi*”: “Тако небеска кретања нису ништа друго до врста вечног концерта; концерта који се пре може разабрати рационално него

слухом или гласом. Јер се небеска тела крећу кроз напетости и дисонанце, слично синкопама и успоравањима разрешења помоћу којих музичари опонашају дисонанце природе. Јер небеска тела... својим кретањима артикулишу и дају ритам неизмерности времена” (цитат пренет из Карл Попер »У трагању за бољим светом« Паидеиа, 1999).

Карл Попер - велики аустријски филозоф који је сматрао да постоји посебна сфера духовних прозвода која повратно делује на људе и ствара услове за борбу идеја уместо борбе људи и за ненасилну еволуцију - сматра да уметност и наука имају исто порекло – у миту. Основна разлика је у томе што уметност жели да открије може ли лепше, боље и обухватније, а наука да ли је нешто истина, шта је истина? (Карл Попер, наведено дело).

Макс Планк је сматрао да је суштина науке метафизичка јер не може у потпуности и коначно да реши проблеме на које наилази, као и у случају уметности која се непрекидно ствара и превазилази (часопис “Књижевност”, бр. 4-5/1991). Планково мишљење потврђује познату теорију Сократа: што се круг сазнања више шири, он више дотиче наше незнање и чини да га постанемо свеснији.

Савремена наука је доказала да се енергија може претворити у масу и обратно, а квантна физика, кроз начело неодређености немачког физичара Хајзенберга, препознаје неизвесност као део реалности. Упростијено речено, честице из субатомског света прелазе из постојања у непостојање и враћају се натраг, што неодољиво подсећа на изјаве великих сликара Редона, Дифија, Пикаса и других које се могу свести на: “Сликамо видљиво да би исказали невидљиво, јер је природа само једна хипотеза...” (Раул Дифи). Наш велики математичар и научник Михаило Петровић – Мика Алас писао је о песничкој интуицији која открива ново пре науке и наводи примере Шекспира: “точак времена испао је из свог лежишта” и Ламартинове песме са стихом “о, време, прекини свој лет!” као слутње релативистичке теорије времена. (“Михаило Петровић Алас”, издање Завода за уџбенике, Београд)

Да та стваралачка интуиција великих уметника није халуцинација доказао је Ајнштајн и савремена физика: простор и време образују четвородимензионални простор-време који се закривљује под утицајем материје и енергије. За Шекспировог Хамлета већ је речено да је његова неодлучност и необично понашање изазвано тиме што је видео димензију више од других личности трагедије. Односно Шекспир је кроз Хамлета користио тачку гледишта, односно позицију приповедача која знатно превазилази не само ткз. хоризонт очекивања гледалаца, већ и осталих личности у трагедији. А то даље значи да време (време-простор) није исто, да је различито за личности трагедије, а такође и за гледаоце, ондашње али и садашње. (Ђуро Коруга, часопис “Књижевност”, број 7 – 12/2004).

Изгледа да је тачно мишљење да је сваки човек, појединачно, у својој личној “временској замци”, као што је и у просторној. Он опажа време као стално нестајање, које је једини и то дефинитивни континуитет живота и света. Отуд је прави, мање или више прикривани, смисао уметности и науке

да те “замке” што више прошире и разјасне, не би ли их учинили подношљивијим.

Закључци савремене физике о савијању светлости под утицајем масе верујем да би одушевили Тарнера, Монеа и друге импресионисте који су деценијама истраживали понашање светлости у различитим условима и добима. За Пикаса је већ речено да је у сликарству истраживао исто што и Ајнштајн у физици: променљивост облика зависно од тачке посматрања...

Итало Калвино, познати италијански писац модерних усмерења, у својим “Америчким предавањима” (издање предузећа “Братство-јединство”, Нови Сад, 1989) издваја шест одлика књижевних дела посматраних из перспективе тада долазећег трећег миленијума. То су “лакоћа, брзина, тачност, видљивост, многострукост и чврстина” и тим терминима који пре свега припадају егзактним наукама посвећује по једно поглавље књиге о књижевности.

Најзад, у усменој књижевности многих народа постоји прича о релативности времена: човек одлази на онај свет, борави тамо сат-два, а када се врати види да је прошао читав низ година. У америчкој књижевности то је обрадио Вашингтон Ирвинг у књизи “Рип Ван Винкл” и тај догађај је и данас симбол промена, за особе које заостану у развоју каже се “понаша се као Рип Ван Винкл”

Физички закони несумњиво делују и у уметности и књижевности. То постаје још очигледније када се систематски испитају основне категорије и терминологија теорије књижевности и уметности посматра пре свега у односу на физичку величину – време (које у себи неминовно садржи и простор). Наставак ове проблематике, простор-време – због обимности – оставили бисмо за неку другу прилику.

ВРЕМЕ-ПРОСТОР У НАРАЦИЈИ КЊИЖЕВНОГ ДЕЛА

Најстарија вештина у књижевности, наслеђена још из усмене књижевности, сигурно је нарација и уметност фабулирања. Она је битна за свако дело јер се преко ње остварује комуникација са читаоцем, а кроз њу највећим делом исказују остали елементи књижевног дела: личности, описи, психичка стања и други.

Теорија књижевности разликује три основна типа развоја фабуле:

степености – где се радња развија хронолошки кроз различите животне ситуације које повремено представљају “препреке” односно “степенице” које треба савладати. Тада се примењују поступци успоравања радње и њеног каснијег убрзања, чиме се подиже напетост, добија драматичност и могућност исказивања одлика личности, а тиме и идентификација читаоца са њима или успостављање неког другог односа према њима, проблематици, идејама итд. На пример: све врсте авантуристичких романа (уз овде незаобилазно помињање вишеструко значајног дела Жила Верна “Пут око света за осамдесет дана”, где је време трећи (или први) “јунак” дела). Потом

романи са неком тајном и “лажним решењима који су само различити облици заустављања времена, упоредних токова или враћања, затим љубавни романи пуни препрека за заљубљене... Епилог, који је често на крају оваквих романа, значи велико убрзање или заустављање времена.

прстенасти – оквирна новела или мотив који се затвара на крају као што је то у “Хиљаду и једној ноћи”, “Мртвим душама” Гогоља итд. Време у оквирном прстену је већином уједначено док се међуприче и догађаји (као посебни системи у физици) одвијају у својим временима: убрзаним, успореним или заустављеним који као да чине петље, односно “кардиолошке црте” у временском “кардиограму” романа. “То је тајна заробљавања времена”, каже Итало Калвино у већ поменутом “Америчким предавањима”. Борхес, каже он, тврди да постоји прича у 604 ноћи која у себе сажима свих 1001 ноћ, односно све ове приче – да ли је у питању борхесовска мистификација или се заиста појављује својеврсна енергетска тачка из које се распрскава цело дело, односно нека врста црне-беле рупе остаје нејасно (код нас је преведено првих 160 ноћи - прича, а на већини познатијих језика такође је сачињавао избор из овог класичног дела).

паралелни – два или више фабулативних токова се секу и наизменично приповедају, као у “Ани Карењини” Толстоја . Ту се време враћа да би се исказао други ток са свим већ наведеним одликама, па временски скок на прву фабулу.

Итало Калвино у “Америчким предавањима” закључује: “Приповедање је операција над трајањем, чини које делују на проток времена, сажимајући га и проширујући” и наводи сицилијанску изреку “Прича не користи време” јер се запостављају детаљи непотребни за причу а проширују битна догађања.

Достојевски је познат по сажимању времена и његовом успоравању у романима који су већином излазили као додаци новина, па је ово средство вешто коришћено да се постигне драматичност и напетост у сваком наставку. У “Злочину и казни” он пише из свести Раскољникова са много детаља – размишљања главног јунака често трају колико и, условно речено, реално време у животу, да би потом извео скок на следећи дан и опет применио успоравање времена са његовим сажимањем и “временским скоком” тако да се кроз роман добија својеврсна “пулсација времена”

Хемингвејева проза, која се може сматрати и посебном врстом стила, проза је ослобођена придева (који описују и објашњавају). Текст који се темељи на именицама и глаголима и одраз је садашњег тренутка: оно што се непосредно догађа и види, па су и описи такви, развијени у реалном времену, најчешће у функцији исказивања тренутне психе главне личности.

“Уликс” Џемса Џојса је посебан феномен и у односу на време. Догађа се у једном дану, у једном граду, на 900 страна, тако да читаоцу треба бар десет дана да то коректно прочита. Написан је са многобројим алузијама на Хомерову “Одисеју” и има, у основи, њену композицију, са симболичним или асоцијативним заменама за сва чудовишта, пећине, бродоломе и друге догађаје, лоциране у граду и градском животу током тог, једног, дана. Свако

поглавље је исписано другачијим стилем: од новинарског до монолошко-еротског стила, са чак три врсте књижевно-нарративног стила, па се може рећи да обухвата читаву дотадашњу књижевност.

Уједно, Џојс жели да искаже суштину свог (и нашег) времена јер се роман развија на три плана: индивидуе, друштва и космоса, разматрајући улогу несвесног, конфликте модерног друштва и релативност феномена. Оно што је Фројд открио у психологији, Маркс у економији и Ајнштајн у физици, Џојс то сублимира у књижевности, тако да кроз роман “одјекује рефрен времена у унивезуму “Уликса””. Отуд, време у њему је најпре неко “свевреме” културе и човека, “тоталност искуства”, нека врста “црне” или беле рупе која све усисава у себе и собом исказује. У том смислу индикативна је веза између самог Џојса и науке. Он је поседовао енциклопедијско знање, знао чак двадесет језика, проучавао Рентгена, Киријеве, Радефорда и Бора у намери да открића науке примени у књижевности и језику, па подела и кретање атома има одраз у “осамостаљивању” слогова речи, мешању “честица језика”, њиховом мењању у “ланчаним реакцијама” говора и у универзуму речи који је у вечном формирању.

У Гетеовом “Фаусту”, опет, време и вечност су невидљиви јунаци. Склапањем уговора по коме је ђаво у служби Фауста док Фауст не пожели да заустави време, Фауст непрекидно мења садашњост за будућност. Он жели да сазна тајну свемира и вечности, док ђаво верује да је живот вреднији и да ће га Фауст једном пожелети. Кроз ту тему Гете пласира своје схватање да долази време “делатног човека” као вид борбе стваралачког ума са стихијом и да је свест о путу важнија од резултата пута. (Ту мисао у наше време маестрално користи Куељо у својим популарним бестселерима. Или, та мисао у сведеној, парадокс-интерпретацији Милорада Павића: ко погоди циљ, промаши све остало). Вечне су цивилизација и култура, сматра Гете, а оне су резултат делатности стваралчких умова, односно време садашњости ствара упоредо прошлост и вечност. Прошлост се назире, а вечност остаје, постојана у свим променама.

Добрица Ћосић је написао и роман на тему историјског времена које се враћа уназад - “Бајка”. Он каже: “Време у радости има брзину светлости, у патњи стаје. Мало га имамо за разумевање света у коме смо без кривице, а осуђени да га с муком схватимо, сваку истину преплатимо, најбитније не сазнамо.”

Овим основним типовима фабуле и схватања времена у класичној, књижевност модерног доба, а посебно електронска књижевност, додају

полифоничност – више упоредних фабулативних, који су уједно и временски токови, са својим самосталним карактеристикама, у трајању од неколико тренутака до једног или неколико векова. Они се најчешће негде пресеку или остану самостални да би се својом тематиком “пресекли” у свести, виђењима и схватањима читалаца. Такви су романи Џон Дос Пасоса, “Контрапункт” Хакслија, “Школице” Кортасара и “Хазарски речник” Павића

и други. Таква је и Библија, посматрана као литерарно дело. То је и једна од битних одлика електронских интерактивних романа где се - кроз различите облике непосредног учешћа читалаца, од питања и коментара до коауторског учешћа у појединим деловима - стварају структуре структура са својом тематиком, личностима и временима догађања, које се касније “препознају” као хипертекст.

Појам “локалног” времена може се применити и на књижевно дело. Наиме, познат је **термин “сиже”** који значи резиме догађаја, фабуле и слично. Међутим, у теорији књижевности он има посебно значење: то је редослед збивања, а тиме и времена и простора збивања, како су презентирани читаоцу - значи не хронолошки. Он је значај елемент композиционог умећа стваралаштва, драматичности дела, па и начина на који се поједине идеје или ставови истичу у делу. Специфичан је за свако дело: на пример, роман може да почне са смрћу главне личности, па да се врати у зрело доба, па у детињство и на крају на младост, пратећи догађаје који су обележили већ завршени живот. Цео жанр детективске књижевности и постоји захваљујући најпре тој могућности. То значи да уметничко дело, као посебан систем, има и своје специфично, “локално” време и простор.

Наведени редослед типова фабула је, углавном, слика развоја књижевности, од усмене до електронске. То је уједно и слика развоја човековог виђења времена и, могло би се рећи, искуства које појединачно стичемо током живота.

ЗНАЧАЈНИЈЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ КЊИЖЕВНИХ ДЕЛА У ОДНОСУ НА ВРЕМЕ-ПРОСТОР

Хоризонти данашњег читаоца, захваљујући путовањима, телевизији, филму, књигама, новинама и Интернету несравњено су шири него што су то били пре само пола века. Значајније одлике класичних књижевних дела су опстале, уз веће или мање модификације.

Описи више нису ни налик описима у класичним романима. Некада су били веома детаљни, знатно су успоравали радњу, а када су психолошки разлози личности романа или саме фабуле и њене драматичности то захтевали, писци су знали да читаво поглавље испуне описима. Данас се опис своди на неколико карактеристичних назнака које призивају знања читалаца, али увек значе успорење, било да се кроз опис онога што личност види индиректно даје њено психолошко стање или успорава па и зауставља радња а тиме и време романа из других разлога. Они могу да буду и кратке назнаке простора и времена који су брзо прошли и тиме значе убрзање времена у роману. Описи обреда најчешће повезују свето и профано, прапрошlost и садашњост, и нека су врста најбржег пролетања од митских сила до савремених знања читаоца.

Дигресије су, по речима Итала Калвина, “велики изум Лоренса Стерна, који је следио Дидро... То је стратегија одлагања, множење времена унутар

самог дела, непрекидни бег”. Од чега? Од закључка, краја, смрти, било чега коначног, отварање времена ка бесконачном.

Метафора се сматра, популарно речено, за “краљицу стила” посебно у поезији. Она је – преведено на језик физике – убрзање поређења и нека врста преласка масе у енергију, призива се познато да би се у бљеску, без паузе или неког прелаза, исказало непознато, да нова светлост обасја свакодневно. Васко Попа је могао да напише: коњ каса, сам или упрегнут у кола, и као да осам ногу има. Уместо тога, написао је и потписао: “Коњ – обично осам ногу има” и до максимума заострио полемике и поделе на “реалисте и модернисте”, дуге неколико деценија.

Још је Аристотел у својој “Поетици”, пре више од две хиљаде година, покушао да математички дефинише метафору ($f : X \rightarrow Y$) и да нађе “заједничко у појавама” њихових настанака. Наш велики математичар Михаило Петровић – Мика Алас то ће много касније развити на обиљу примера у свом делу “Метафоре и алегорије”. Анализирао је метафоре као моделе феноменолошких појмова: пресликавање, језгро сличности, група чињеница, тип, улоге елемената и фактора, механизам у појавама. Метафора је, пише он, када песник амбицију преслика на коња који се непрекидно пропиње док не збаци јахача. Наравно, није свака амбиција-коњ толико моћна, ово са збацивањем јахача делује опомињуће и иронично, као да је његово хумористичко друштво “Суз” ту умешало своје умеће.

Посебна тема је жанр **научне фантастике** која је, несумњиво, веома допринела популаризацији науке, али и предвидела низ нових открића и догађаја који су датуми у историји човечанства. То је увек скок у времену, из садашњости дела у далеку будућност или прошлост, резултат стваралачке интуиције на основу научних сазнања, имагинације и фантазије аутора, жанр који је у наше доба заменио ранију пустоловну, авантуристичку литературу са безброј примера коришћења времена и простора. За књижевност мислим да је значајан пре свега због тога што је слободно премештао тачку гледишта – позицију приповедача, односно време-простор, што се показало врло значајно као припрема читалаца, па и стваралаца, за полифонијску и електронску књижевност.

Поезија преображава стварност и потискује време истичући емотивност и сензибилан однос према стварности, обликујући субјективан однос и наглашен лични тон. Зато време у поезији “протиче” брже него у прози, поезија се пре свега обраћа емоцијама читаоца и тамо где би прозаиста морао - у неколико реченица - да нађе прозну слику која у свести читаоца упоређује прошло са садашњим да би стекао осећај времена које је прошло, песник то може да учини једним стихом, као Рака Драинац, један од наших запостављених ткз. “уклетих” песника: “На мотоциклу у црној пелерини пролази време”.

Сама **реч »времек«** у себи садржи посебно схватање термина који означава. Зденко Шкроб («Увод у књижевност», «Знање», Загреб, 1969) пише да именице врат и време имају исто порекло – из глагола вртети. Врат

је добио такво словенско име по томе што може да се врти, а време »у Славена значи појам онога дијела стварности који не мирује, него се врти«. Међутим, пише он даље, те речи су толико у употреби да нико више у њима не осећа тај првобитни мисаони садржај. Према томе, реч време је нека врста метафоре првобитног појма времена које је било много ближе савременим сазнањима него класично, хронолошко време које има почетак и крај. Паганство је било ближе природи и прилагођавало јој се, док су друштвени системи и идеологије ту природу настајали да употребе и прилагоде својим потребама.

Најзад, и саме **граматике европских језика** прецизно одређују виђење времена људи нашег континента: граматичка времена се одређују у односу на садашњи тренутак и трајање саме радње. Чак и ткз. неодређена времена имају основну одредницу временске тријаде: прошлост, садашњост или будућност. Човеков говор и језик произилазе из личности и друштвеног окружења, па одражавају преовлађујућу свест о схватању времена. Међутим, значајно је запазити да у сваком језику и његовој граматичкој упореда постоје различита, често врло диференцирана, времена којима се може исказати нека радња, као и све чешћа појава да се разноликост граматичких времена, карактеристична за класичне облике језика, све више своди на основну тријаду.

ВРЕМЕ-ПРОСТОР У ИНТЕРАКТИВНОЈ, ЕЛЕКТРОНСКОЈ УМЕТНОСТИ

Настанком писма и поготову проналаском штампе текст је постао фиксиран, није се више могао мењати и дорађивати као у усменом стваралаштву. Тиме је аутор одвојен од читалаца-слушалаца, а читаоци упућени на непроменљив текст.

Интерактивност у електронској књижевности и уметности отвара текст и уметничко дело за читаоце/гледаоце и коауторе, омогућујући им многе облике учешћа, зависно од мотива, инспирисаности, стваралачке имагинације, искуства и самоуверености. Време у књижевном делу више није само дело аутора и узрочности структуре романа, већ и читалаца и њихових виђења и учешћа, а најпре изузетних могућности новог медија. Рачунар, та моћна машина са документационом базом снимљених текстова и књига, уједно је и писаћа машина, потенцијални сликарски атеље, монтажни сто, студио и издавачки центар, зависно од програма које користимо. Једном командом он постаје телефон, факс, поштанска испостава и оно најважније - улазна јединица у светску Велику Мрежу Интернета која обједињује све медије у уметности: сликарство, архитектуру, фотографију, графику, текст, звук, покрет, информацију, комуникацију, интерактивност...

Тада постаје машина за медијску дистрибуцију и комуникацију. Доноси на екран или емитује музику, филмове, књиге, новине, документе... а кроз комуникационе линије, дискусионе групе и е-пошту претвара се у приватни

медиј за активности електронских књижевних “салона”, одабраних интелектуалних група и јавних форума. Комбинујући јавно и приватно, лично и медијско, документационо и информативно, стваралачко и интерактивно, он шири све сфере наших интересовања.

Андреј Тишма (“Шта је Интернет”, www.artmagazin.co.yu) прецизно наводи три најзначајније одлике интернет уметности: ИНТЕРАКТИВНОСТ – гледаоцу/читаоцу је омогућено да учествује у процесу настанка дела; ХИПЕРДИМЕНЗИОНАЛНОСТ - дело може да обухвати неограничен број и врсте структура; НЕМАТЕРИЈАЛНОСТ – настаје као електронски запис/слика, одвојен од материјалне, прагматичне стране, ослобођен свих стега, независан, надстваран, духовни, као манифестација саме човекове мисли у нематеријалном свету идеја.

Наравно, у питању су техничке могућности које, саме по себи, не стварају нову културу, па ни другачију књижевност. Она ће настати када већина стваралаца успостави креативан однос према, чини се неограниченим, могућностима новог медија. Најзад, и штампи, а касније и писахој машини, требало је више од пола века да буду прихваћене и постану неопходан део културе и стваралаштва.

Аутор овог саопштења имао је то задовољство да на Интернету започне, истраје и доведе до краја три електронске, интерактивне књиге: “Савршен злочин”, Филип Вишњић, 1999 и електронско издање на www.knjizara.com, “Осмех Византије”, Апостроф, 2003 и “Вашар WWW прича”, Савременик Плус, 2005. Њихово накнадно преношење у штампани облик подразумевало је много композиционог сналажења да се она специфична, често упоредна времена на Интернету, ужљебе у строгу хронологију штампаних страница: самосталним тематским и временским структурама требало је дати неки узрочно-последични распоред који, поред унутрашње динамике делова, подразумева динамику целог романа и тематска језгра у која се сажимају сва његова посебна времена, теме и енергије.

У питању су нове форме сензибилног, прва искуства са медијем који не само да дистрибуира и шири наше дело већ и сам учествује у његовом обликовању и стварању посебних односа у перцепцији, имагинацији и креативности аутора, а потом и читалаца. Све се догађа у еластичном простору који превазилази нашу језичку, културну па и појмовну територију. Међутим, тај простор испуњава искључиво људска активност. Мења се и перцепција времена јер се све добија у тренутку или врло брзо: информације, комуникација, документи прошлости, данашњи догађаји, слутње и виђења будућности. Рецепција времена је истовремена, директна и вишесмерна, а рачунар и Интернет захтевају сталну активност, ту нема препуштања медију као код књиге, филма, слике.

По речима Жана Кона (“Естетика комуникације”, Клио, 2001) изграђује се простор-време садашњости који повезује модификовану прошлост, ону која се ту уклапа и будућност као надградњу дате садашњости. Нивои глобалног се уједначавају на заједничком за већину уз јасно специфицирање разлика.

Локално време технолошких база сајтова постаје неважно или контрапродуктивно јер сва локална времена на Интернету постоје истовремено. Тако, да наведем пример коме сам био очевидац: пошаљете текст из Бризбејна, Аустралија на www.SerbianCafe.com коме је технолошка база у Торонту и датирате га, сајт опет датира текст својим локалним временом и добијете наизглед временски парадокс: текст је прво објављен, па онда написан и послат са разликом од 6 до 8 сати. Та једновременост постаје безвременост, ако се не веже за одређени систем и активности у њему, што подсећа на карактеристике ајнштајновог времена-простора. Додајмо томе наведене одлике Интернета: хипердимензионалност, бесконачност, нематеријалност, утицај медија на дело које се манифестује као својеврсно “искривљење” и та сличност постаје зачуђујућа.

Конектујући се на Велику Мрежу ми улазимо у Простор-Време који јесте дело човека али га толико превазилази да се приближава “правом” Простору-Времену. А тај “прави” Простор-Време испуњава “нарација космоса” коју чине кретања галактичких система и енергетски, хемијско-физички процеси и у једном сићушном делу разни облици људске нарације – од историје до садашњости и уметности. Или, како је то рекао стари српски филозоф Божидар Кнежевић: “Огромна књига коју време пише јесте биографија Бога” (“Мисли”, СКЗ, 1921).

Књижевно дело се истовремено налази у више временских равни: поседује своје, унутрашње време као целина, времена својих личности и време-времена читалаца која утичу на схватање дела. Хусерл је то видео као “**двоструки хоризонт**” књижевног дела који настаје због “временског контраста” – чињенице се мењају јер их догађаји у делу коригују – додао бих не само у делу већ и у животу читалаца. Он такође пише о “временским перспективама” које одређују тренутак из кога се посматра-описује догађај: сада, накнадно, пре... Међутим, то је и питање тачке гледишта, односно позиције приповедача код које је незаобилазни део време-простор .

СИМБОЛИ ВРЕМЕНА У УМЕТНОСТИ

Најчешћи **симболи времена** у уметности су пешчаник, сат, срп, змија, точак у окретању, круг, коса и Косац, Крон и Сатурн – значи симболи који означавају пролазност, понављање, опасност и смрт као крај свега, па и времена. Посебно је занимљив симбол “црне девице” као ирационални, мрачни и недиференцирани вид “*materia prima*”, нека врста пандана антимаерије, црне рупе и сажимања времена и простора. Такође, индијска богиња Кали са четири руке којима храни и убија оличење је »свепрождирућег времена«. Најзад, Далијев »истопљени сат« је велики симбол еластичног времена које зависи од простора, тачке посматрања и односа према њему.

Јосиф Бродски у сјајној књизи “Водени жиг” у којој пише о Венецији, каже да је “вода згуснута форма времена”, да је она материјални еквивалент

времена. То мишљење је подударно са многим другим: по митологији Афродита, односно Венера се појавила из таласа – из времена. “Дух Божји надносио се над водом” каже се на почетку Старог Завета - значи одражавао се у њој па у себи носи одраз Бога. Такође, по Библији, четири реке истичу из раја и обухватају целу земљу (тада познату, занимљиво је да је четврта рајска река Дунав под старим називом Фисон) – што се може схватити да из раја истиче време. То је и један од индиректних закључака највећег теолошког “двобоја” старих времена када је највећи теолог Запада Варлаам отпловио у Константинопољ да би полемисао са најпознатијим византијским теологом Паламом о могућностима виђења Бога и његових еманација.

ЛИКОВНЕ УМЕТНОСТИ

Ликовне уметности су дуго схватане као уметнички израз статичног, издвојеног сегмента времена-простора. Модерна естетика и сликарска пракса обарају то мишљење, доказујући и показујући да приказивањем покрета и кретања, њихове намере или последица може да се прикаже временска сукцесија. Лесинг у “Лаокоону или о границама сликарства и поезије” указује да сликар може да “изабере најзначајнији тренутак неке радње из кога оно што претходи и следи постаје најразумљивије”. То је ткз. “плодни тренутак”, оно што је Леонардо да Винчи назвао “спремност на покрет”, а Хартман дефинисао као “фазу кретања заустављену у статичкој просторниј форми”.

Тако наш велики песник Лаза Костић у својим ликовним есејима каже за Фидијиног Зевса: “Ал’у томе миру, у томе непокрету вреба вечити покрет”. Љуба Поповић говори о свом сликарском “креду” као напору да створи “нову слику” која на први поглед припада ренесанси али “истовремено почиње да се креће” од једне централне површине (“нулте тачке” по Шејки) ка посматрачу и у дубину. “Тако се постиже умножавање простора - каже Поповић - то је једна врста кретања... и то је мој допринос историји уметности”. Немачки естетичар Хартман изричито тражи да се “кретање, живот, и реални простор појаве” да би се дело смело назвати уметничким.

Моне, “икона” импресионизма (мада је Тарнер, у Енглеској, сликао импресионистички безмало један век раније) сликао је руанску катедралу у различитим добима дана покушавајући да ухвати тренутак времена, неку врсту флуида коју светлост и време плету око предмета. Пруст је за њега написао да је сликао Светлост. Међутим, ко је видео Монеове слике из последњег периода, платна огромних димензија са једним-два листа локвања на води, а којих је насликао бар стотинак, мораће да исправи Пруста – Моне је сликао Време, светлост је за њега еманација Времена чији се тренутак на локвањима приближава вечности. Сезан са многобројним сликама и цртежима планине Сент Виктоар и долине испред ње, увек са истог места (на коме је постављена и спомен-плоча), затим Рембрант са својих 60, односно преко сто (подаци су различити) аутопортрета у

различитим добима живота, као и многи други, сликали су пре свега Време. Најзад, обожавање и величање светлости у верским обредима свих религија, може се схватити и као поклоњење Времену.

Пикасова полиперспектива и сликање “не оног што види, већ оног што зна да постоји” покушаји су да се простор и време рашире и зађе иза њих. Готфрид Бем то назива “паралелним гледањем: спољашњим у времену и унутрашњим, изван времена”. То је линија сликања простора и времена зачета у старом египатском сликарству са упоредним просторно-временским плановима догађања слике. Она се потом наставила у византијском сликарству. После пет векова то поново открива Гоген, готово научно развија Пикасо и кубисти, а код нас Шејка и други те просторе и времена повезује усмереношћу ка центру слике.

Савремени сликари су, најчешће, окренути “свевремену”. Такве су, на пример, Самуровићеве митске теме са недавне изложбе у Београду у којима су “сва времена”. Микан Аничич, опет, слика библијску Тајну вечеру са четрнаестом особом у првом плану: модерно обучен банкар гледа у гледаоца и нуди му доларе из пуног кофера. Ту је извучен иронични лук од почетка хришћанства и наше културе до данас.

ВАНВРЕМЕНОСТ УМЕТНОСТИ

“Свевременост” уметничког дела најчешће се назива ванвременост, у смислу да не припада само једном временском периоду. Најбољи пример су књиге којима се враћамо и које читамо више пута, у различитим животним добима и друштвено-политичким окружењима и које су увек актуелне. Да наведем само неколико примера: Булгаковљев “Мајстор и Маргарита” у коме Зло долази да се бави својим послом, али време и односи су толико извитоперени да његово чињење супротног од оног што затиче у пракси исправља неправде и постаје добро. Или Хемингвејева борба старца са морем, великом рибом, годинама, самим собом.

“Чаробни брег” Томаса Мана упоредо поставља две паралелне стварности и два посебна времена, из којих многе сцене и детаљи остају вечни: спор демократија или тоталитаризам са самоубијањем Нафте да би доказао победу своје идеје, Касторп који долази као посетилац и постаје озбиљан болесник, рендгенски снимак плућа који се дарује и чува као “залога љубави”, надсмејавање и надвикивање са водопадом, који је природа, свемир, време... Свака од ових и других личности романа живи у свом сегменту схватања, емоција, идеја, простора и времена, суочавајући се са другим личностима и просторима-временима. На крају, обе паралелне стварности и све субјективне сторије се сливају у јединствену каљугу и бесмисао ратне катастрофе.

Други вид свевремености је, на пример, најчувенија слика “Мона Лиза” Леонарда да Винчија чијем осмеху, значењу пејсажа у позадини и самом лику свако време – већ пет векова – даје своја тумачења и значења.

Посебну врсту свевремености разматра Октавио Паз пишући о Хомеру: На оно што прича Хомер, каже Паз, не може се ставити датум. То није прошлост. То једна категорија која лебди над временом, стално жудећи за садашњошћу. То није механички одраз историје већ танани односи који се не мењају и не осипају.

Наше време је конвенција о томе како субјективитет види свет, да би могао да живи и *буде* у њему. По свему судећи, претежно смо зароњени у прошлост. Гледамо у прошлост неба стару стотинак или милион година, као да смо у огромном времеплову који плови кроз прошлост космоса. Сачињени смо од прошлости која се слаже у нама и даје нам континуираност идентитета и основе за сазнање, да би могли да живимо у ономе што називамо садашњошћу и да планирамо блиску будућност. Време је наш творац, сила која нам открива истине и која нас потом уништава.

Међутим, наше време у сновима је сасвим другачије. Оно је тада еластично, растегљиво или збијено, умножено, убрзано или заустављено. Ми смо тада зароњени у безвременост која окрепљује и која је много ближа научним сазнањима о времену него наше субјективно осећање.

СХВАТАЊА ВРЕМЕНА

У физичким наукама, током њиховог развоја, појављује се више “врста” времена која су, већином, усаглашена са развојем схватања времена у књижевности и уметности (механичко време са увек истим физичким законима, историјско време са недвосмисленом поделом на прошло и будуће, еволутивно време физичких система који стално расту са временом, асиметрично време, односно термодинамичка стрела времена са тежњом система да увек прелази у познато коначно стање, простор-време теорије релативитета са дилатацијом времена, закривљеношћу простора и другим феноменима).

Прастаре цивилизације су, изгледа, сматрале да је смрт пролазно стање и да је време опште али и индивидуално јер се наставља или понавља у другим облицима и световима.

Старе цивилизације – да поменем још увек тајанствене Маје чија астрономска знања и мерења потврђује и савремена астрономија и чувене Халдејце – Вавилонце који су израчунавали хороскопе још 410. године старе ере – веровале су у циклично кретање времена.

Платон је подучавао своје ученике да је време покретна слика вечности јер потиче од вечног битка који само сукцесивно може да се пројектује у друге битке. Као и касније Њутн сматрао је да простор и време постоје по себи, независно од света у њему.

Аристотел је сматрао да је време базична реалност јер све сведочи о настајању бића. Њему супротан је Парменид који је мислио да једино биће у садашњости “јесте”, она је свет стварности, а остало је свет привида чије су одлике време и промена: “биће јесте а настајање или промена су привид”.

У хришћанској теологији време је стављено у функцију свете идеје. Пре хришћанства преовлађивало је кружно схватање времена, са реинкарнацијама код источних народа. Хришћанство га замењује линеарним, ограниченим временом “свите историје” у коме ће се одвијати борба и победа над злом. Изгон Адама и Еве из Едена заправо је изгон у Време. У одбројавање до тренутка када, како то свети Јован каже у “Откровењу” – “више неће бити времена”.

Велики теолог хришћанства, свети Августин пише: “Шта је време? Ако ме то не питају, знам. Ако ме питају, не знам”. Он је сматрао да је време исцепкано на три дела који устају један против другог. Прошло и будуће су у сталном сукобу, а поприште те борбе је садашњост, те свако биће ишчезава у времену.

По мишљењима других теолога време је дар сатане, трећи закључују да оно тече из будућности ка прошлости, четврти да време истиче из смрти, док многи (по тврђењу светог Августина) одбијају да расправљају о времену јер се плаше да “спреман је Пакао за оне који истражују тако високе ствари”.

Берђајев наставља светог Августина сматрајући да је раскид прошлог и будућег главна болест стварности: “Будуће прождире прошло да се и оно преобрати у прошло које ће бити прогутано од новог будућег”. Борба вечности са временом је непрекидна и трагична борба живота и смрти и савлађивање свега пролазног. Он пише о изопаченом и дубинском времену и о злу као смртоносном начелу времена. Права реалност је садашњост и непосредна будућност, а стварност је оно што уносимо у прошлост, пише Берђајев (“Смисао историје”, Београд)

По Лајбницу време зависи од физичког света и догађања у њему, односно од промена, док је Кант сматрао да су време и простор трансцендентални облици чулности, форме опажања света. Занимљива је Лајбницова категорија “празног времена”, односно времена без догађања и промена, у коме су изједначени садашњост, прошлост и будућност. То је време које лебди над временом, жудећи за садашњошћу, нека врста петље у времену која се огледа сама у себи и која има сврху, могло би се рећи, да се доврши неко дело у нама, да нешто ново или другачије - еволуира.

Шопенхауер је записао: Време добијамо сукцесивно јер не можемо да издржимо терет вечности. На нашу срећу, време је подељено на дане и ноћи, па је наш живот непрекидан сновима – реченице су које као да понављају неке Шекспирове стихове.

Хајдегер је сматрао да је време у темељу бића. Време и биће се међусобно одређују. Будућност даје смисао садашњости и прошлости.

Наш савременик Гадамер сматра да је признавање времена признавање континуитета егзистенције, што је услов за опстанак.

Борхес, чије је књижевно дело прожето временским и просторним равнима које се преплићу, лавиринтима, рачвањима, огледалима у којима се огледа и време, пише кратке прозе које често теже да обухвате све могућности догађања. Написао је есеј са насловом “Време” (“Усмени

Борхес”, Светови, Нови Сад) у коме каже да је то један од најлепших човекових изума. Вечност је атрибут Бога, а човекови су “повлашћени тренуци” којима се он отеловљује у креацији. Свако од нас живи своје време, које може али не мора бити паралелно са осталима, пише он. Време је сукцесивно јер је изашло из вечног и жели тамо да се врати. Отуд наше чежње да се вратимо на почетак, на вечни извор који је изван времена. Садашњост је неухватљива јер садржи делић прошлости и делић будућности. Ми смо као Хераклит – вода је увек друга и ми смо увек други, ми смо нешто променљиво и битно мистериозно, пише Борхес.

Бела Хамваш, познати мађарски књижевник и филозоф, позива се на Ничеа и Бергсона који говоре о “психолошком времену”, односно доживљају времена. Нешто пролази спорије, нешто брже. Лето, природа, ноћ, осамљеност, медитирање успоравају доживљај времена, пише Хамваш. Умесан и здрав живот га чини ритмичним, а ужурбаност разара доживљај времена: нема ритма, много је доживљаја у кратком временском распону, те човек губи себе и смисао онога што ради.

Џемс Џојс у “Уликсу” пише: “Будућност, тај брат прошлости, омогућује да се види садашњост... Време је океан без меморије у коме животи, као река, нестану... Али треба пратити реку да би се приступило океану.”

Иво Андрић у неколико фрагмената у “Знаковима поред пута” пише да је за њега “време највеће чудо, а поимање времена, употреба времена, осећање времена праве загонетке које му се постављају свакодневно... Време ме гуши, затим жеже и сатире”, пише он, “или пливам у њему са осећајем божанске лакоће... и у сваком тренутку знам да је време једна болна илузија”. Кроз “вихорно кружење безбројних сунаца... кроз ту васиону без краја и имена, пободен је, од врха до дна, као стожер, мач од светлости – моја свест”.

Милорад Павић пише о “зракастом распореду времена” које је местимично згуснуто или испрекидано да би оставило “прећутано време” које је драгоценост за читаоца и у коме дејствује енергија књиге.

Срба Игњатовић бележи у књизи есеја: “Просторна слика је вазда и временска. Можда правимо време, путујемо кроз њега, али и оно путује кроз нас.”

Књижевник и теолог Владета Јеротић каже да је још Фројд писао да је наше несвесно безвременско, односно да нема никакав однос према времену. Јунг је потврдио да наше несвесно не зна за простор и време. Таква ванвременска стања се догађају уметнику за време стварања, а свима нама у искуствима сневања... То је блиско алхемији где се мењају и замењују основни елементи и поништавају временске раздеобе.

Штајгер сматра да су три суштинска облика времена у делу: време као вртлог и бујица са силином свог тока, време као тренутак – брзина која траје и време мировања, која је успорење.

Џералд Џејмс Витроу, математичар и космолог у књизи “Време кроз историју” (СКЗ,1995) пише: “Време је темељна одлика људског искуства,

али нема доказа да поседујемо нарочито чуло времена, као што су остала чула, те га осећамо интуитивно.” Сматра да постоји више “класа” времена: универзално време, време у људској свести, биолошко време, математичко време, физичко време и простор-време које следи из Ајнштајнових теорија. Он наводи пример америчког социолога Луиса Мамфорда који је изјавио да је “часовник, а не парна машина, кључна машина модерне индустријске ере”.

Пол Вирилио, познати савремени теоретичар масмедија пише: Најважнији елемент модерног света је брзина која има еволуцију кроз три Т: транспорт – 19 век, трансмисија медија – 20 век и трансплантација – 21 век, када ће се превазићи време у покушају да се жива материја вечно одржи (наномашине, биокултуре... (“Информатичка бомба”, Београд).

Познати филозоф Лешек Колаковски написао је: “Садашњост је свеупијајућа. У нашој цивилизацији која живи усред водопада информација, све је потребније сажимање. Прошлост пружа осећање сигурности и нужности, идентитета и личности. Она је знак да живимо и нешто остављамо иза себе.” (“Мини предавања о макси стварима”, Плато, 2001).

Наш научник и филозоф Милош Арсенијевић у књизи “Време и времена” (Дерета, 2003) пише о времену које губи своје карактеристике јер зависи од физичког света, односно простор и време поседују динамичка својства. Време утиче на васиону, а она на време. Различити аспекти времена, сматра Арсенијевић, у тој мери су повезани да су питања и одговори на њих узајамно зависни. Он износи и оригиналан доказ да је разлика између прошлости, садашњости и будућности реална и да не зависи од субјективне тачке гледишта.

Опште је мишљење да време отима, ретко кад нас дарује. Јован Дучић је открио начин да се превари то свемоћно и вечито време. Препорука гласи: “Треба мењати земље, жене и књиге, или мењати бар једно од то троје” (“Благо цара Радована”, есеји).

Закључак који се на основу овог, ипак грубог прегледа, може извести је да су основни закони космоса, усклађеност односа време-простор и маса по законима симетрије подударни са унутрашњим законитостима уметничких дела. Различито приказивање времена је битан елемент књижевног дела јер је у функцији фабуле и других елемената који доприносе веродостојности, узбудљивости и убедљивости уметничког дела. Тежећи да прикаже стварна или могућа догађања тако да она теку страницама књиге или зраче са платна, уметник проналази различита решења проблема време-простор која ће створити стварност уметничког дела, никад не исту али увек упоредиву са оним што сматрамо реалношћу.

TIME-SPACE IN LITERATURE AND ART

Time and its various forms and appearances in literature and art were considered.